

НАУЧНИ РАЗРАБОТКИ

ГЪРЦИЗМИТЕ В УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ

Жени Жикова

Обект на изследване в статията са гърцизмите в целия текст на Учителното евангелие на Константин Преславски като част от лексикалната система на паметника от гледище на произхода ѝ. Те се проучват с оглед на принадлежността им към определени тематично-семантични категории, замяната им със славянски съответствия, продуктивността им на славянска почва. Анализът се поставя в контекста на класически старобългарски паметници и на адресата на хомилетичните беседи и актуалната историческа действителност в края на IX век. Сравнително слабото присъствие на гърцизмите е в съзвучие с цялостната преводаческа техника на Константин Преславски – ключови ориентири на християнското мислене да достигнат до една по-широка и приела наскоро християнството аудитория.

Ключови думи: Константин Преславски, Учително евангелие, гръцки заемки

Object of research in this article are Greek loanwords throughout the Didactic gospel of Constantine of Preslav as part of the lexical system of the monument from the view to its origin. They are considered in conjunction to their belonging to certain thematic semantic categories, their replacement with Slavic equivalents and their Slavic productivity. The analysis is placed in the context of the classic Old monuments, the addressee of homiletic discourse and the current historical reality at the end of the IX century. Relatively weak presence of Greek loanwords harmonize with the overall translation technique of Constantine of Preslav – the key landmarks of Christian thinking to reach a wider and recently adopted Christianity audience.

Keywords: Constantine of Preslav, Didactic gospel, Greek loanwords

Учителното евангелие на Константин Преславски съчетава нравствено-дидактичната насока в християнството и овладяното риторично майсторство. Като преводач и автор книжовникът способства за формирането на християнски културен език и утвърждаването на православната вяра. Макар Учителното евангелие да е открито за науката преди близо 170 години, неговият пълен текст (по четирите оцелели славянски преписа) е публикуван едва през 2012 г. от Мария Тихова (Тихова 2012). Това дава възможност обсегът на научните проучвания върху произведението да се разшири, тъй като до 2012 г. от всичките 51 поучителни беседи са публикувани само 30.

Обектът на изследване в настоящия доклад са гърцизмите като част от лексикалната система на паметника с оглед на произхода ѝ. Обемът на проучването включва целия текст на Учителното евангелие по четирите пълни преписа – най-ранния руски от края на XI в.–

ГЪРЦИЗМИТЕ В УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ
началото на XII в. (ГИМ, Син 262), приет за основен в изданието, и трите сръбски:
Гилфердингов от 1286 г. (РНБ, Гилфердинг 32), Виенски от XIV в. (ÖNB, Cod. Slav. 12) и
Хилендарски от 1344 г. (Хилендар 385), отразени като разночетения в критическия апарат. За
беседа № 45 използвам и пети препис (Златоуст от XV в., РГБ, МДА 46), обнародван и
проучен от Мария Спасова (Спасова 2014).

До този момент липсва цялостно лингвистично (в това число и лексикално)
изследване на този книжовен паметник, за който са известни, от една страна, мястото и
времето на възникването му, а от друга – името на неговия съставител и преводач.
Изолирани наблюдения върху лексиката се откриват в изданията на В. Ягич (Jagič 1873: 34–
36)¹, архимандрит Антоний (Антоний, архиепископ 1885)², А. Михайлов (Михайлов 1895:
76–133)³, А. Вайан (Vaillant 1967: 68–81)⁴ и в описа на А. Горски и К. Невоструев (Горский,
Невоструев 1859), но като цяло речниковият фонд на хомилетичния сборник остава
сравнително слабо познат. В речниците на Миклошич (Miklosich 1862–1865), Срезневский
(Срезневский 1893–1903, 1912) и СДРЯ (СДРЯ: 1988–2012) лексикалното му присъствие е
крайно ограничено, при това не чрез пряка ексерпция от източника, а чрез описанието на
Син 262 от Горски и Невоструев. В речниците на Срезневски и на Чешката академия (Slovník
1958–1966) е включен само речниковият фонд на Азбучната молитва и на прозаическото
Предисловие. Поради различни причини лексиката на Учителното евангелие не е
засвидетелствана в СР 1998, 2009, СС 1999 и СРЯ 1975–2008.

Оскъдният брой проучвания, засягащи отделни аспекти от лексикалната проблематика
на сборника, са дело на Мария Спасова (Спасова 2005) и Елеонора Галучи (Gallucci 2004).
Въз основа на два фрагмента от текста по Син 262 (л. 46–19д, 122б–168д) Спасова представя
лексикалните дублети, редките лексеми и част от гърцизмите (Спасова 2005: 137). Според
нея схващането, че преславските книжовници заменят гърцизмите със славянските им
съответствия, не е безспорно по отношение на Учителното евангелие. Галучи ограничава
наблюденията си върху 7 беседи (12, 14, 23, 47, 48, 49 и 50) от хомилетичния сборник, в
които открива 14 непреведени гърцизми (ангелъ, евангелъе, евангелистъ, апостолъ, власфимна,
власфимисати, диваволъ, литоургиа, мамона, олокавътоматъ, патриархъ, равви, стадин, талантъ),
обозначаващи в по-голямата си част понятия от християнската религия и реалии от
ежедневния бит (Gallucci 2004: 99).

¹ Издание на беседи 28, 42.

² Издание на беседи 1, 12, 14, 23, 28, 32, 33, 36, 37, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51.

³ Издание на беседи 2, 7, 9, 10, 15, 26, 27, 29, 30.

⁴ Издание на беседа 4.

В настоящата работа гърцизмите в Учителното евангелие се проучват с оглед на принадлежността им към определени тематично-семантични категории, наличието (липсата) на преки гръцки съответствия в конкретния текст, замяната им със славянски съответствия, продуктивността им на славянска почва. Анализът на гърцизмите се поставя в контекста на адресата на хомилитичните беседи и актуалната историческа действителност в края на IX век. Важно е да бъде отбелязано, че лексикалният избор на Константин Преславски се мотивира от необходимостта ключови ориентири на християнското мислене да достигнат до една по-широка и новооглашена аудитория. От друга страна, гърцизмите в Учителното евангелие се разглеждат на фона на гърцизмите в класически старобългарски паметници. Извън обсега на доклада остава проблемът за фонетичната и морфологичната адаптация на гърцизмите.

Изследователската традиция установява, че първоначалните преводи на Светите братя и техните следовници изобилстват от термини, заети от гръцкия език. Те назовават преди всичко християнски понятия, свързани с литургията, църковния живот, монашеската действителност, богословски реалии, административни и църковни длъжности. Извън този кръг гърцизмите обхващат и собствени имена, наименования на животни и растения, благородни материали, монети и други реалии от бита. Значителна част от тях постепенно се превръща в съставен компонент на славянския речников фонд.

Ексцерпираните гърцизми в текста на всичките 51 беседи са 83 (адъ, амѡтѣнинъ, ангѣлъ, ангѣлъскъ, апостолъ, апостольскъ, архангѣлъ, архисоунагогъ, архiereи, ваиа, варваръ, власвилисати, вусонъ, геона, дѣвътеронѡмъе, динаръ, диваволъ, евангѣлистъ, евангѣльскъ, евангѣлье, елинъ, еретикъ, еретичъскъ, етеръ, идолоуслоужителъ, идолъ, идоумѣискъ, иереи, издранилѣвъ, издранилтѣнинъ, иподроумъ, истѡриѡ, иудеи, иудейскъ, кринъ, кръстнианъ, лѣвгитъ, лѣвгитъскъ, литоургиѡ, мамона, манихѡевъ, месиа, митрополиѡ, моавитѣнинъ, мѣнасъ, мѡро, назарѣнинъ, олокавѣтомѡта, паралипоумѣнъ, пасха, патриарховъ, патриархъ, периоусиѡ, порѣфѣра, псалъмъ, псалъмъскъ, псалъмъникъ, пантикостии, равви, риторъ, самарѣнинъ, сѣрафимъ, сѣкомориѡ, скинии, скорѣпии, сотѡна, стадии, стѣхѡиѡ, талантъ, трапѣза, фараосъ, фарисеи, фарисейскъ, философиѡ, философъ, финикъ, ханаанѣни, хѣроувиѡ, христосъ/ христъ/ хръстъ/, хръстовъ/ христовъ, хръстѡлюбънъ, хръстѡлюбъць, ѡетѣръ). Някои от тези гърцизми по произход са старосемитски (главно староеврейски) думи, например геѡна, мамона, месиа, пасха, равви, сѣрафимъ, сотѡна, фараонъ, хѣроувиѡ, както и етническите и племенните названия иудеи,

ГЪРЦИЗМИТЕ В УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ

лѣвгитѣ, самарѣнинѣ. Стара еврейска заемка е и паричната единица мѣнасъ. Важно е да се уточни, че извън кръга на настоящото проучване остават патронимите, топонимите и техните производни.

С оглед на общия брой гърцизми в Учительното евангелие на Константин Преславски възниква въпросът какъв е техният относителен дял на фона на целия текст, обемащ 237 листа в ръкопис Син 262. За тази цел може да се направи съпоставка с гръцките заемки (без патронимите, топонимите и техните производни) в други ранни старобългарски паметници с оглед на техния обем, колкото и относително да е това сравнение, защото ръкописите на привлечените паметници са с различен формат и изписани с различен брой редове на лист. Например в Беседата против богомилите на Презвитер Козма (ръкопис от РГБ, ф. 113, 8 от 1494 г., 50 листа: 484–563 по 22 реда на лист) гърцизмите са 50 (Давидов 1976). В старобългарския превод на Първа и Втора книга от Диалозите на папа Григорий Велики (т. нар. Римски патерик) по ръкопис от РНБ, Санкт Петербург, сбирка на Погодин № 909 (руски, от средата на XVI век с обем 50 листа по 30 реда на лист) 74 лексеми са гърцизми (Борисов 2013: 20–43). Особено многобройни (187) са гърцизмите в Египетския патерик, обхващащ 140 листа по 31 реда на лист от ръкопис от Троицко–Сергиевата лавра 710 (Петков 2015). В Огласителните поучения на Кирил Ерусалимски (по ръкопис от ГИМ, Син 478, XII–XIII в., 270 листа, форматът е като на Учительното евангелие) интересуващите ни гърцизми са около 180 (Николов 2013: 316–320).

Следната таблица обобщава тези данни:

Паметник	Учително Евангелие	Беседа на Козма	Египетски патерик	Римски патерик	Поучения К. Ерусалимски
ръкопис, обем	ГИМ, Син 262 237 л.	РГБ, ф. 113, 8 50 л.	ТСЛ 710, 140 л.	РНБ, Пог 909 50 л.	ГИМ, Син 478 270 л.
формат, редове лист	21	22	31	30	формат = УЕ
брой гърцизми	83	50	187	74	~ 180

Следователно би могло да се твърди, че гърцизмите (83) в Учительно евангелие са относително по-слабо представени в сравнение с всички привлечени за сравнение паметници. Този факт вероятно се дължи на желанието на Константин да разкрие догматите на християнството чрез ясен и достъпен за новооглашеното паство език.

Същото обяснение би могло да има и обстоятелството, че Константин Преславски не употребява гърцизми, за да назовава абстрактни понятия като *оупостасъ*, *оусига*, *епитимиа* и др., които изискват по-подготвена аудитория.

Приблизително половината от гърцизмите в Учителното евангелие (40) са богословски и литургични термини, основни християнски понятия и техните производни (*адъ*, *ангелъ*, *ангелъскъ*, *апостолъ*, *апостолъскъ*, *архангелъ*, *геона*, *дєвѣтерономѣ*, *дѣяволъ*, *евангелистъ*, *евангелъскъ*, *евангелъѣ*, *еретикъ*, *еретичъскъ*, *идолъ*, *идолослужителъ*, *кръстианъ*, *литургия*, *месиа*, *миро*, *митрополиа*, *олокавѣтомата*, *паралипоуменъ*, *пасха*, *псалъмъ*, *псалъмъскъ*, *псалъмъникъ*, *патикостии*, *равви*, *серафимъ*, *скинии*, *сотона*, *хєроувиимъ хрьстъ*/*христъ*/*христосъ*, *хрьстовъ*/*христовъ*, *хрьстолюбънъ*, *хрьстолюбъць*). Към тази група се причислява и гърцизмът *периоусии* (*народъ*) (*περιουσίος*), който визира богоизбраните юдеи, Израил като принадлежащ народ на Бога в рамките на библейската формула. Чинове от църковната йерархия назовават 5 лексеми (*архисоунагогъ*, *архиєри*, *иєри*, *патриарховъ*, *патриархъ*). Специално внимание заслужават етническите, народностните, племенните, етнорелигиозните названия и наименованията на религиозно-политически течения (*амотѣнинъ*, *варваръ*, *елинъ*, *идоумѣискъ*, *издраилѣвъ*, *издранилѣнинъ*, *июдеи*, *июдеискъ*, *лєвгитъ*, *лєвгитъскъ*, *манихєовъ*, *моавитѣнинъ*, *самарѣнинъ*, *фарисєи*, *фарисєискъ*, *ханаанѣни*). Техният брой (16) ги ситуира сред семантично-тематичните категории с най-категорично присъствие в Учително евангелие. В отделна група се нарежда притежателното прилагателно от местно име *назараннинъ*. Понятията от ежедневиия бит (17) обхващат названия на растения, животни, парични единици, имена за места, облекло и др. (*вана*, *вусонъ*, *динаръ*, *иподроумъ*, *кринъ*, *мамона*, *мънасъ*, *порѣфѣра*, *скорѣпини*, *стадии*, *стоуѣниа*, *сѣкомориа*, *талантъ*, *трапєза*, *фараосъ*, *финикъ*, *їєтеръ*). Сред тях са и чужди за християнството реалии: *мамона* – древносирийски бог на богатствата, символ на алчността, и *фараосъ* – фараон, владетел в Древен Египет. Отделна група формират термините от областта на философията (4): *историа*, *риторъ*, *философия*, *философъ*.

Следователно може да се заключи, че половината от гърцизмите (45) назовават базисни религиозни и богословски понятия, християнски термини и техните производни, както и чинове от църковната йерархия. Това обстоятелство има своето обяснение в необходимостта християнската вяра да бъде еднозначно разпространена (чрез недвусмислена терминология) с оглед на съществуващия риск от завръщане към езичеството или появата на ереси.

ГЪРЦИЗМИТЕ В УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ

Възможно е в някои случаи присъствието на гърцизмите да се обясни с невъзможността да бъде открито точно славянско съответствие, например по отношение на етническите, народностните, племенните, етнорелигиозните названия и наименованията на религиозно-политически течения. За паричните единици *мънасъ*, *талантъ* и *динаръ* вероятно също не са били намерени подходящи славянски названия, както и за имена на части от облеклото (*поръфѹра*, *вѹсонъ*) и растения (*вана*, *сѹкоморига*, *финикъ*). От друга страна, отчитайки присъствието на немалко гърцизми в Кирило-Методиевия превод на Евангелието, може да се допусне, че Константин Преславски ги е възприемал и като белег за авторитета и влиянието на книжовния език.

В голямата си част откритите гърцизми са съществителни имена – 68 (79%) от всички лексеми. Малка част (13) са притежателни прилагателни, мотивирани от тях (*ангѣльскъ*, *апостольскъ*, *евангѣльскъ*, *еретичьскъ*, *издрайлѣвъ*, *идоѹмѣискъ*, *юдѣискъ*, *левгитъскъ*, *манихѣовъ*, *патриарховъ*, *псалъмъскъ*, *фарисейскъ*, *хръстовъ/христовъ*). Има само един непреведен гръцки глагол – *власвимисати* (богохулствам) и едно местоимение *ѹтеръ* (някой, някакъв).

Малко над четвърт от общия брой гърцизми (24) в Учительното евангелие от почти всички семантично-тематични групи се употребяват едновременно както без, така и с гръцко съответствие (*ангѣлъ*, *ангѣльскъ*, *апостолъ*, *архисоѹнагогъ*, *вана*, *вѹсонъ*, *геона*, *диаволъ*, *евангѣлистъ*, *евангѣльскъ*, *евангѣльѹе*, *идолъ*, *иереи*, *июдеи*, *мънасъ*, *патриархъ*, *самарѣнинъ*, *серафимъ*, *талантъ*, *трапеза*, *хероѹвимъ*, *хръстъ/христъ/христосъ*, *хръстовъ/христовъ*, *хръстолювьць*). Тринадесет непреведени гръцки лексеми (*архангѣлъ*, *историга*, *кръстиганъ*, *литоѹргига*, *мамона*, *олокавътомата*, *патриарховъ*, *псалъмъ*, *псалъмъскъ*, *риторъ*, *стадии*, *философъ*, *хръстолювьнъ*) се срещат в авторските части на Константин Преславски без конкретно гръцко съответствие, което показва, че те вече са навлезли и са били утвърдени в книжовния старобългарски език. В по-голямата си част обозначават религиозни понятия, битови реалии и термини от областта на философията. Необходимо е обаче да се уточни, че се опирам на гръцкия текст в изданието на М. Тихова, която използва изданието на Крамер (Cramer 1844), където гръцките катени не са напълно аналогични на славянския превод, доколкото има пасажи, останали непреведени от епископ Константин, и обратно, за някои фрагменти в славянския текст липсват гръцки съответствия.

Само отделни гърцизми (*июдеи*, *юдѣискъ*, *етеръ*, *мѹро*, *иереи*) се употребяват успоредно със съответните им славянски варианти *жидовинъ*, *жидовьскъ*, *инъ*, *масло*, *сѡщенъникъ*.

Замяната на гърцизмите с техни славянски съответствия е характерна черта на преславската редакция на старобългарските библейски книги, в това число и на Кирило-Методиевия превод на Евангелието. Малкият брой (5) на подобни гръцко-славянски лексеми потвърждава наблюдението на М. Спасова (Спасова 2005:137) и намира своето обяснение в обстоятелството, че в Учителното евангелие Константин Преславски се придържа към Кирило-Методиевата книжовна лексикална норма и към Кирило-Методиевия превод на евангелския текст и допуска сравнително слабо присъствие на преславизми.

Интересно е гърцизмите от разглеждания паметник да се съпоставят с гърцизмите, засвидетелствани в класическия старобългарски корпус. Сравнението установи, че само 11 гърцизми от всичките 83 (или 13%) не са познати на класическите старобългарски паметници, като приблизително половината от тях са етнически названия и производни притежателни прилагателни от засвидетелствани мотивиращи лексеми (липсват в СР, СС): *амѡтѣнинѣ*, *иподоуѣмѣ*, *историна*, *левгитѣскѣ* (при наличие на *левгитѣ*), *манихѣевѣ*, *митрополиа* (при наличие на *митрополитѣ*), *паралипоуѣменѣ*, *периоусии*, *псалѣмьникѣ* (при наличие на *псалѣмѣ*, *псалѣмьскѣ*) и *ритѡрѣ* (при наличие на *ритѡрѣство*, *ритѡрѣскѣ*). Така лексикографската съпоставка показва, че Константин запазва такива гърцизми, които са били обичайни за книжовния старобългарски език. Тази особеност е в синхрон с основната цел на неговите беседи, предназначени за проповядване пред широка аудитория, наскоро приобщена към лоното на християнската вяра. В своята дейност книжовникът се ръководи от критерия за максимална разбираемост и точност на изказа, постигане на синхрон между догматичната правота и нейното онагледяване чрез позната и недвусмислена лексика.

Важно е да бъде подчертано, че гръцката лексика е продуктивна на славянска почва. Доказателства за това са редица производни славянски притежателни прилагателни (*анѣлѣ* — *анѣлѣскѣ*, *апѡстѡлѣ* — *апѡстѡлѣскѣ*, *еванѣльѣ* — *еванѣлѣскѣ*, *ерѣтикѣ* — *ерѣтичѣскѣ*, *июден* — *июденскѣ*, *левгитѣ* — *левгитѣскѣ*, *псалѣмѣ* — *псалѣмѣскѣ*, *фарисѣи* — *фарисѣискѣ*, *хрѣстѣ* — *хрѣстовѣ/христѡвѣ*, *идѡуѣмѣискѣ*), както и наличието на гърцизми като първи компонент на композита с втори славянски компонент (*идѡлѡслѡжитѣлѣ*, *хрѣстѡлюбѣнѣ*, *хрѣстѡлюбѣцѣ*).

В заключение следва да се отбележи, че съставяйки Учителното евангелие, Константин Преславски подчинява присъствието на гърцизмите на стремежа да бъде разбран максимално точно от широката аудитория. Подобна яснота е крайно наложителна, тъй като са изминали само тридесет години от Покръстването на българите. Преимуществовата употреба най-вече на гърцизми от сферата на християнството следва да бъде обвързано с жанра на Учителното

ГЪРЦИЗМИТЕ В УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ евангелие, обслужващо религиозната и богослужебна нужда непосредствено след примането на християнската вяра.

Библиография

- Антоний, архиепископ 1885:* Антоний, архиепископ. Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин, епископ болгарский и его Учительное евангелие. Казань, 1885.
- Борисов 2013:* Борисов, Пр. Лексиката на старобългарския превод на Диалози на Григорий Велики (Първа и Втора книга) в съпоставка с лексиката на славянския превод на неговите беседи върху Евангелието. Дисертация за присъждане на образователната и научната степен “доктор”. София, 2013 (в ръкопис).
- Gallucci 2004:* Gallucci, E. La lingua di Constantino di Preslav. Učitel'noe evangelie: lingua e technical di traduzione. – eSamizdat, 2, 2004, 97–120.
- Горский, Невоструев 1859:* Горский, А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. 2. Писания догматическия и духовно-нравственныя. Москва: Синодална типография, 1859.
- Давидов 1976:* Давидов, А. Речник-индекс на Презвитер Козма. София: Издателство на БАН, 1976.
- Jagič 1873:* Jagič, V. Opisi I izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. IV. Nedjeljna propovedanja Konstantina prezvitera bugarskoga po starosrpskom rukopisu XIII veka. – В: Starine, 5, Zagreb: 1873.
- Miklosich 1862– 1865:* Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico– graeco– latinum. Vindobonae: Aalen, 1862–1865.
- Михайлов 1895:* Михайлов, А. В. К. вопросу об Учительном евангелии Константина, епископа Болгарского. – В: Древности. Труды славянской комиссии Императорского Археологического общества, 1, Москва, 1895, 76–133.
- Николов 2013:* Николов, Н. Гръцката лексика в пълния старобългарски превод на Огласителните слова на Свети Кирил Йерусалимски (ГИМ, Син. 478) – В: TRIANTAFULLO. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Христо Тренадафилов, Шумен: Фабер, 2013, 316–320.
- Петков 2015:* Петков, П. Лексика и словообразуване в старобългарския превод на Египетския патерик. Дисертация за присъждане на образователната и научната степен “доктор”. София, 2015 (в ръкопис).

- СДРЯ 1988– 2012*: Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 1–10, Москва: Русский язык, 1988–2012.
- Slovník 1958–1996*: Slovník jazyka staroslovinského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hl. red. J. Kurz. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1958–1996.
- Спасова 2005*: Спасова, М. Исторически и квазиисторически подход при тълкуването на сведенията за преводаческата дейност на славянските първоучители по време на моравско–панонската им мисия. – В: *Нѣстѣ ѹченикѣ надѣ оучителемѣ своимѣ*. Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член–кореспондент на БАН и учител. Съст. А.– М. Тотоманова, Т. Славова, София: УИ “Св. Климент Охридски”, 2005, 137 – 141.
- Спасова 2014*: Спасова, М. Неизвестен препис на беседа 45 и беседа 47 от старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. – *Старобългарска литература*, 49–50, 2014, 169–187.
- Срезневский 1893– 1903*: Срезневский, И. Материалы для словаря древне–русского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. Санкт – Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1893–1903.
- СР 1–2*: Старобългарски речник. Т. 1– 2 София: издателство на БАН, 1999– 2009.
- СРЯ 1975– 2008*: Словарь русского языка (XI–XVII вв.) Т. 1–26. Москва: Наука, 1975–2008.
- СС 1999*: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1999.
- Тихова 2012*: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски с детайлно описание от Елена Уханова на най– стария препис (ГИМ, Синодален № 262). Freiburg: Weiher Verlag, 2012.
- Vaillant 1967*: Vaillant, A. Une homélie de Constantin le Prêtre. – In: *Byzantinoslavica*, 28, 1967, 68–81.